

Ewelina Szpak

„Historia zdrowia i choroby w Europie Środkowo-Wschodniej po 1945 roku” – międzynarodowa konferencja naukowa 14–15 października 2015 roku

Powojenna historia zdrowia i choroby to na gruncie polskim wciąż stosunkowo nowe i słabo zagospodarowane pole badań historycznych. Choć na rynku wydawniczym można odnaleźć wiele interesujących studiów dotyczących funkcjonowania polskiego lecznictwa w wybranych regionach lub miastach, większość z nich jest skoncentrowana na aspekcie instytucjonalnym. Kontekst społeczny i kulturowy zjawisk zachodzących w sferze zdrowia pozostawał w zasadzie poza obszarem zainteresowań polskiej historiografii i podejmowany był niemal wyłącznie przez socjologów, antropologów, kulturo- i literaturoznawców¹.

Niedostatek profesjonalnych analiz historycznych, podejmujących problem powojennej polityki zdrowotnej państwa oraz przemian w zakresie świadomości i kondycji zdrowotnej społeczeństwa, uwzględniających przy tym kontekst szeroko pojętego regionu Europy Środkowo-Wschodniej, stanowił jedną z ważniejszych przesłanek dla zorganizowania międzynarodowego spotkania badaczy tej problematyki.

Dwudniowa konferencja pt. „Historia zdrowia i choroby w Europie Środkowo-Wschodniej po 1945 roku” rozpoczęła się w środę 14 października 2015 r. w Warszawie w „Przystanku Historia” – Centrum Edukacyjnym IPN im. Janusza Kurtyki. Spotkanie zostało zorganizowane przez Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla PAN oraz Biuro Edukacji Publicznej Instytutu Pamięci Narodowej, a inicjatywa zrealizowana w ramach grantu podoktorskiego Fuga 1, finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki².

Konferencję, która zgromadziła badaczy z krajów europejskich (Polski, Czech, Węgier, Wielkiej Brytanii, Hiszpanii, Holandii) oraz Stanów Zjednoczonych i Kanady, otworzyli wiceprezes IPN, dr Paweł Ukielski, oraz dr hab. prof. IH PAN Tomasz Wiślicz-Iwańczyk – wicedyrektor ds. naukowych IH PAN.

Pierwszą sesję skoncentrowaną wokół problemu opieki nad matką i dzieckiem w krajach Europy Środkowo-Wschodniej rozpoczęło wystąpienie prof. Donalda Filtzera (East London University), poświęcone zjawisku umieralności niemowląt sowieckich od II woj-

¹ Wśród nich tacy badacze, jak: Włodzimierz Piątkowski, Tomasz Rakowski, Danuta Penkala-Gawęcka, Włodzimierz Pessel.

² Projekt pt. „Kulturowa historia zdrowia i choroby na wsi polskiej po 1945 r. Studium zmian”, nr 179693, realizowany w IH PAN w latach 2012–2016.

ny światowej po czasy Chruszczowa. Profesor Filtzer, uznany badacz historii społecznej ZSRS, autor m.in. książki *The Hazards of Urban Life in Late Stalinist Russia: Health, Hygiene, and Living Standards, 1943–1953* (Cambridge University Press 2010) w swoim wystąpieniu wskazywał na zróżnicowane regionalnie uwarunkowania analizowanego zjawiska, zwracając uwagę na tempo zmian dokonujących się po wojnie. Czynnikiem decydującym o spadku umieralności niemowląt dopatrywał się on zasadniczo w dwóch przełomowych wydarzeniach z zakresu polityki społecznej państwa, którymi były: produkcja i stosowanie antybiotyków (od ok. 1950 r.) oraz reforma mieszkaniowa (i sanitarna) realizowana za czasów Chruszczowa. Bardzo ważna była też wojenna edukacja zdrowotna młodego pokolenia, zwłaszcza zamieszkującego większe ośrodki miejskie.

Omawianie zagadnień świadomości zdrowotnej i związanej z nią oświaty było częściowo kontynuowane przez trzy pozostałe uczestniczki panelu, których teksty koncentrowały się na różnych aspektach naturalnych i sztucznych poronień (aborcja). Agata Ignaciuk, pracująca w Instytucie Historii Uniwersytetu w Granadzie, mówiła o problemie obiegu środków antykoncepcyjnych w Polsce gomułkowskiej. Analizując zróżnicowane źródła (m.in. narracyjne, propagandowe, reklamowe) na przykładzie zaniedbań w stosunku do gospodarki i dystrybucji środków antykoncepcyjnych, wskazywała m.in. na niekonsekwencje w realizowanej przez państwo polityce natalistycznej. Sylwia Kuźma-Markowska z Uniwersytetu Warszawskiego, podejmując w swoim wystąpieniu problem polityki zdrowotnej lat pięćdziesiątych, zadała pytanie, czy i w jakim stopniu proces medykalizacji reprodukcji (aborcji i ciąży), będący jednym z założeń ustawy z 1956 r., powiódł się w praktyce i jakie miał przełożenie na stan zdrowia kobiet i matek. Katarzyna Jarkiewicz (Akademia Ignatianum w Krakowie) w swojej prezentacji podjęła natomiast próbę spojrzenia na problem ustawy aborcyjnej z perspektywy doktryny Kościoła katolickiego, w mniejszym stopniu skupiając się na spojrzeniu oddolnym.

Kolejna obszerna sesja została poświęcona przemianom cywilizacyjnym i gospodarczym oraz ich wpływowi na zagadnienia z zakresu polityki zdrowotnej i stanu zdrowia społeczeństwa. Poza tekstem Anny Geltzer (Wesleyan University), poświęconym sowieckim badaniom nad lekami przeciwnowotworowymi, pozostałe cztery wystąpienia koncentrowały się na sytuacji w Polsce. Relacje między stanem sanitarnym i higienicznym polskich miast i miasteczek lat siedemdziesiątych a kondycją obywateli i polityką ekonomiczną państwa bardzo szczegółowo analizował Grzegorz Miernik (Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach). O narastającym od lat sześćdziesiątych XX w. w Polsce problemie chorób cywilizacyjnych mówiła natomiast Ewelina Szpak (Polska Akademia Nauk), wskazując na zbyt skromną do końca lat siedemdziesiątych oświatę nowotworową, czego skutkiem było powstawanie mitów na temat raka i ogromny lęk społeczny przed samą chorobą i chorującymi na nią osobami.

Dwa ostatnie referaty kontekst przemian cywilizacyjnych ujmowały z perspektywy środowiska naturalnego. Dariusz Jarosz (Polska Akademia Nauk) wskazywał na istotną ewolucję, która dokonała się w sferze dyskursu o zanieczyszczeniach w latach pięćdziesiątych, zwracając uwagę na to, że temat degradacji środowiska utajniany i znany – w miarę postępów stalinizacji – tylko wąskiemu i zamkniętemu gronu przedstawicieli władz, po 1956 r. coraz częściej był podejmowany przez prasę codzienną kształtującą społeczną świadomość ekologiczną. To, jak bardzo ten proces był rozciągnięty w czasie

i jak silnie uzależniony od środowiska społecznego (miasto-wieś), przedstawił natomiast Jarosław Dulewicz (Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach) w referacie „Problemy zanieczyszczenia środowiska przez zakłady przemysłowe w opiniach, wnioskach i skargach lokalnych społeczności w Polsce w latach 1971–1989”.

Popołudniowy blok prezentacji składał się z dwóch powiązanych ze sobą sesji poświęconych zagadnieniom społecznego wykluczenia osób dotkniętych niepełnosprawnością fizyczną lub chorobami psychicznymi oraz leczeniu zamkniętemu. W sesji pt. „Niepełnosprawni i stygmatyzowani” Dora Vargha (Birbeck, University of London) i Marcin Stasiak (Uniwersytet Jagielloński) na przykładzie epidemii polio opisali rolę nie tylko oficjalnych (państwowych) działań międzynarodowych w walce z epidemią choroby Heinego-Medina, lecz także ogromne znaczenie nieformalnych kontaktów zagranicznych środowiska lekarzy, publicystów i społeczników. W obu tekstach historia polio została pokazana z perspektywy oddolnej: Dora Vargha wymieniła m.in. wiele problemów i trudności, z którymi borykali się zarówno lekarze, jak i osoby dotknięte chorobą w czasie epidemii na Węgrzech, Marcin Stasiak zaś – odnosząc się do sytuacji w Polsce – wskazywał na społeczne konsekwencje choroby, rozpatrując je w kontekście ówczesnego programu rehabilitacji. Ostatnia prelegentka, Monika Baar (Leiden University), w referacie pt. „Polityka społeczna, zdrowie psychiczne i nadużycia w systemie opieki zdrowotnej w Węgierskiej Republice Ludowej”, w niezwykle przejmujący sposób pokazała, jak wyglądała opieka nad osobami upośledzonymi psychicznie w węgierskich szpitalach psychiatrycznych i zakładach opieki społecznej (m.in. w domach starców). W swojej prezentacji wykazała ona też, jak szeroko po wojnie rozumiane było pojęcie psychicznych dewiacji i z jak dużym stopniem ubezwłasnowolnienia i stygmatyzacji spotykały się osoby objęte tą kategorią.

Z referatu Moniki Baar wynikało wiele pytań, na które częściowej odpowiedzi udzielił uczestnicy kolejnego panelu poświęconego zaburzeniom nerwicowym i schorzeniom psychicznym. Sarah Marks i Mat Savelli na przykładzie trzech krajów środkowoeuropejskich (Czechosłowacji, NRD i Jugosławii) pokazali, jak rozwijała się w tych państwach opieka psychiatryczna i w jakim stopniu była uzależniona od międzynarodowych relacji państwowych i współpracy środowisk naukowych. Kontekst zdrowia psychicznego jako bezpośredniego następstwa doświadczeń II wojny światowej poruszyła w swoim wystąpieniu Daria Czarnecka, pokazując na przykładzie byłych więźniów obozów koncentracyjnych, jak trudne w PRL-owskiej rzeczywistości było zmaganie się z obozową traumą.

Zarysowany podczas pierwszego dnia obrad instytucjonalny aspekt zdrowia publicznego został omówiony w dniu następnym. W ramach sesji „Zdrowie publiczne: władza – prawo – instytucje” Kateryna Ruban (New York University), Petr Svobodny (Uniwersytet Karola w Pradze) oraz Paweł Fiktus (Uniwersytet Wrocławski) z różnych perspektyw zarysowali problem kształtowania się kadr medycznych i zakres ich uwikłania w relacje z partią i reprezentantami władzy państwowej. Petr Svobodny w swoich badaniach podjął bowiem próbę komparatystycznego ujęcia przemian w organizacji szkolnictwa medycznego Związku Sowieckiego oraz wybranych krajów bloku sowieckiego (Czechosłowacja, NRD, Polska, Węgry), wskazując jednocześnie na zakres i przyczyny odmienności występujących między tymi systemami. Odwołując się do źródeł biograficznych i filmowych z lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych oraz wykorzystując perspek-

tywę mikrohistorii, Kateryna Ruban pokazała natomiast, jak wyglądało życie lekarzy na ukraińskiej prowincji, a także w jakim stopniu środowisko lekarzy stanowiło część lokalnego aparatu władzy, a w jakim zakresie było od tegoż aparatu zależne. Z tekstem ukraińskiej historyczki współgrał referat Pawła Fiktusa pt. „Prawno-społeczna pozycja felczera w Polsce w latach 1945–1989”, ukazujący formalną pozycję felczarów w Polsce oraz to, jak ich praca i kompetencje były postrzegane przez społeczeństwo (pacjentów) i środowisko lekarzy. Prawne aspekty funkcjonowania polskiej służby zdrowia w okresie tużpowojennym omówił szerzej Paweł Grata. Dużą wartością przedstawionych przez niego tez było umieszczenie ich w perspektywie dłuższego trwania – rzeszowski historyk odwoływał się bowiem wielokrotnie do rozwiązań stosowanych w systemie opieki zdrowotnej II RP, wypuklając tym samym specyfikę kontekstu powojennej historii Polski i wagę roku 1948 dla ostatecznego kształtu systemu polskiej służby zdrowia.

Szósta, przedostatnia sesja pt. „Polityka zdrowotna i kontakty zagraniczne” była skoncentrowana wokół dwóch zasadniczych problemów, tj. międzynarodowej pomocy medycznej oraz wsparcia wywiadu PRL dla przemysłu farmaceutycznego. O dwóch największych falach pomocy szwedzkiej dla Polski (w latach 1945–1948 i 1981–1983) mówił Paweł Jaworski z Uniwersytetu Wrocławskiego, przedstawiając nie tylko jej przebieg, konkretne przykłady i formy, lecz także pośrednio zakres potrzeb zdrowotnych, higienicznych i materialnych społeczeństwa polskiego w pierwszej i ostatniej dekadzie PRL. Jak dowodziła jednak w swej prezentacji kolejna prelegentka – Sylwia Szyz z UMCS w Lublinie – trudne warunki funkcjonowania polskiej powojennej służby zdrowia, ograniczona wskutek wojny baza infrastrukturalna i kadrowa nie stanowiły przeszkody w udzieleniu pomocy ofiarom wojny koreańskiej 1951 r. Zupełnie inaczej na transgraniczność w kontekście powojennej opieki zdrowotnej spojrział natomiast Mirosław Sikora z Instytutu Pamięci Narodowej w Katowicach. W referacie pt. „»Terapia czarnorynkowa«. Wsparcie wywiadu PRL dla polskiego przemysłu farmaceutycznego” zwrócił on uwagę na niezwykle ciekawy i często pomijany w historiografii aspekt działalności powojennych służb wywiadowczych, dotyczący zdobywania informacji o najnowszych osiągnięciach krajów zachodnich w zakresie badań naukowych, technicznych i medycznych. Pozyskiwanie tej wiedzy w praktyce bowiem znacząco wpływało na postęp technologiczny w branży farmaceutycznej (produkcję specjalistycznych leków, szczepionek, antybiotyków, witamin), a w konsekwencji również przekładało się na ogólną sytuację zdrowotną w kraju.

O tym, jak wyglądała ta ostatnia w pierwszych kilkunastu latach po wojnie na przykładzie wybranych grup społecznych i regionalnych, mówili uczestnicy finalnej sesji konferencyjnej, poświęconej codziennym praktykom i strategiom działania w sferze zdrowia. Sesja ta, uwzględniając przede wszystkim perspektywę oddolną, stanowiła też rozwinięcie wielu wątków poruszonych w dyskusjach wcześniejszych. Miejsce i znaczenie zdrowia w życiu codziennym było rozpatrywane zarówno przez pryzmat głównych potrzeb i braków, o których na podstawie treści ogłoszeń drobnych mówił Sebastian Ligarski (Instytut Pamięci Narodowej, Oddział w Szczecinie), jak i przez pryzmat warunków pracy, które na przykładzie stalinowskich przodowników pokazał Hubert Wilk (Polska Akademia Nauk). Tadeusz Wolsza, odnosząc się natomiast do powojennych i stalinowskich zakładów karnych, wskazywał nie tylko na sposób orga-

nizowania się więziennej służby zdrowia i skalę problemów zdrowotnych, z którymi się borykali zarówno osadzeni, jak i nieliczna kadra medyczna, lecz także na to, jak z wieloma mniej lub bardziej poważnymi schorzeniami radzili sobie sami więźniowie. Jak wykazał bowiem warszawski historyk, w ich przypadku praktyki z zakresu medycyny ludowej były nierzadko jedynym sposobem na uśmierzenie doskwierającego bólu lub cierpienia fizycznego.

Dwudniowe warszawskie obrady badaczy, reprezentujących ważne ośrodki naukowe, objęły zatem wszystkie najistotniejsze zagadnienia z zakresu historii zdrowia i choroby. Oprócz problemów dotyczących polityki zdrowotnej państwa, kształtowania się idei zdrowia publicznego, funkcjonowania instytucji i prawa w zakresie ochrony zdrowia pojawiły się refleksje nad praktyką życia codziennego. Wszystkie sesje zgromadziły spore grono dyskutantów i słuchaczy. Długie i niekiedy żarliwe dyskusje wokół poruszanych problemów pokazały przede wszystkim, że zagadnienia związane ze zdrowiem i chorobą, dotykające sfery szczególnie delikatnego styku życia prywatnego i publicznego, mogą być niezwykle pasjonujące i inspirujące. Umieszczone w kontekście środkowoeuropejskim mogą pokazywać podobieństwa i różnice między społeczeństwami tego kręgu kulturowego, ale przede wszystkim pozwalają na postawienie nowych pytań badawczych, dając odmienną perspektywę oglądu przemian zachodzących po II wojnie światowej.

Ewelina Szpak – doktor nauk humanistycznych (Uniwersytet Jagielloński, 2010), od 2012 r. pracuje w Instytucie Historii im. Tadeusza Manteuffla PAN, gdzie realizuje projekt podoktorski pt. „Kulturowa historia zdrowia i choroby na wsi polskiej po 1945 r. Studium zmian”, finansowany w ramach programu Fuga 1 (NCN). Specjalizuje się w badaniach historii społecznej i kulturowej PRL, historii mentalności. Jest autorką książek: *Między osiedlem i zagrodą. Życie codzienne mieszkańców PGR-ów* (2005) oraz *Mentalność ludności wiejskiej w PRL. Studium zmian* (2013). Laureatka konkursu Fundacji na rzecz Rozwoju Polskiego Rolnictwa pt. „Polska wieś – dziedzictwo i przyszłość” (2013).